

Tömöry Péter

A magyar Szolzsenyicin és egyebek...

Nyílt levél Schmidt Mária történésznek

Tisztelt Asszonyom,

olvasom a mai *Magyar Nemzet*ben a tudósítást az ön által vezetett múzeumban rendezett Szolzsenyicin emlékkiállításról. Ez katalizálja bennem az emlékezést. Amely – döbbenek rá – nem magánügyem most sem, és akkor sem volt az, amikor a történéseket megéltem.

Késztetést érzek, hogy nyomot hagyjak róluk.

Szolzsényicinnel, mint sok kortársam, diákként találkoztam. A kolozsvári Babes-Bolyai egyetem román-magyar szakos hallgatójaként. Egy felcseperedő erdélyi író generáció – később (máig) az irodalomtörténetben a *Forrás* második nemzedékének jegyzett – tagjaként, amikor a *Nagyvilág* közölte az *Iván Gyenyiszovics egy napja* című kisregényt. Olyan időszakban, amikor családom és baráti köre közvetlenül is érintve volt a szovjet és a szovjet mintát bizantin hagyományokkal dúsított táborok valóságától, amikről nem csak beszélni, de gondolkodni is veszélyesnek minősült. Ezért, ott Erdélyben elégtételként hatott rám (ránk) ez a kisregény. Kettősen: egyfelől a politikai protestálás valódi irodalomká szublimált érték-érvényesülésének diadalaként, másfelől, hogy magyar folyóirat volt bátor közölni. Ami kisebbségi íróként felette meleg büszkeséggel töltött el minket: *lám, mi magyarok!* Ettől kezdve nem példaképnek, hanem emblemikus művészi értékmércének tartottam Szolzsenyicint. Mind a művet. Mind a magatartást.

Később, fiatal íróként és szerkesztőként hozzájutottam az író szigorúan tiltott alapműveihez.

Ennek is története van. Hiszen fölfedi annak a bűvópatak gyanánt működő történelemnek részletnyi árnyalatát, amely látszólag elhalványul a harsogó hősáriák mögött. Ám, az ilyeneken gördül a történelem, – ami számomra egyenlő a kultúrhistóriával – valódi kereke. Mint golyóscsapágy láthatatlan golyócskáin. A mindennapi, *egyedi*, történéseken a történelem mögött.

Leírom, hiszen a személyes vonatkozásokon túl, mint történésznek ez is számot tarthat, talán, az ön érdeklődésére. Hiszen a börtönszázadnak, annak a XX.-nak második, vérvörös fele még számos rejtezkedő, de a jövőre is érvényes tanulságot rejtő egyéni sorsélménnyel van tele. Amelyeknek, sajnálatosan, utolsó személyes és ezért meghamisíthatatlan tanúi mi, a szaporán fogyó hetven-nyolcvan évesek vagyunk. Akik nem harsogtunk látványosan sem kelet-nyugati szelek iránt, sem ezek ellenében. Csak tettük, a kényszerű ideológiai dogmák szorításában, amit tenni lehetett.

Lehetne ma is.

Legyen ez végszava episztolám bevezetőjének.

A múlt század hatvanas éveinek végén, a hetvenesek elején, a központi román síiskola tanáráként működtem Brassó-Pojánán. Abban az időben igen kelendő volt a román síiskola. Nem csupán az akkor látszólag, de vehemensen, nyugatra nyitó ország „egzotikuma” miatt, hanem, mert tagjai majdnem mindannyian (kivéve a beépített szekuritátésokat) két egyetemi diplomát birtokoltunk. Nem is oktatóként, hanem sítanárként reklámoztak bennünket. Főiskolán végzett szakedzői és bölcsész diplomával is rendelkező, korábban az országos egyetemi válogatottban eredményeket is elérőket. Többnyelvű szászok és magyarok alkották az iskola gerincét.

Diplomáim és nyelvtudásom, előző versenysportolói eredményeim révén kerültem bele én is ebbe a síiskolába..

Ha már ilyen részletesen nyomakodik elő az emlék, meg kell magyaráznom, hogyan történt a kiválasztás. Ami nyilvánvalóan jelzi azt a fentebb már említett bizantin-balkáni simlisséget, amivel a román politika az ilyen, periférikusnak is mondható trükkal is igyekezett „népszerűségét” beoltani, a nyugati világ propagandájába.

Mi az, hogy jogfosztott kisebbségek?! Lám, nemzetiségi tanárok, geológusok, barlangászok, mi több írók és szerkesztők is tagjai lehetnek az ország egyik kirakatát jelképező, a külföldiekkel közvetlen kapcsolatban kerülő intézmény oktatói.

Még az olyan, nem éppen hatalombarát is, mint például én. Hiszen abban az időben a Sepsiszentgyörgyön elhíresült *Tükör* irodalmi rovatvezetője voltam, s nem mondhatni, hogy tevékenységem egyenes vonalúan pártelvű lett volna. (Lásd *Erdélyi Anekdótika* című könyvemben a *Darwin front vonulása* és a *Szovjet kenyér* című fejezetet)

Éppen azon az őszön – 1968 – fejeztem be az oknyomozást és terepkutatást a három utolsó betyár, az ötvenes években az egész Magyar Autonóm Tartományt rettegésben tartó parasztfiúkról, amikor megérkezett a „Scoatere din productie” (Kikérő a termelésből). Bevett szokás volt, hogy a versenysportolókat, országos érdekből edzőtáborok, versenyek stb. időszakára a szakszövetségek kikérték munkahelyükről. A táborokban töltött időre a munkahelyről a sportoló, edző továbbra is megtartotta munkahelyi állását, beosztását, megkapta fizetését, miközben teljes ellátását és másik tevékenységének honorálását a szakszövetség állta.

A Bukarestben székelő Szövetségtől, előzetes egyeztetések nélkül, postán érkezett a szerkesztőséghez a kikérő. Négy téli hónapra szólt. Dali Sándor főszerkesztőm, akivel amúgy kiváló, baráti kapcsolatban voltam, behívatott és mutatta a hivatalos papírt.

– Nem gondolja komolyan?! – nézett rám.

– Én nem, de ők igen – válaszoltam.

– Utána nézek – mondta.

Akkoriban mindennek, ami a nyilvánosságot érintette, utána kellett nézni. Másnap otthon keregett.

– Beszéltem Királlyal (Király Károly, a Kovászna megyei pártbizottság első titkára, az Államtanács alelnöke, később Ceaușescuval nyíltan szembeszálló romániai magyar politikus) azt mondta, el kell engednem. Elengedem, ha... és ez az **én** feltételem: mielőtt fölmegy a hegyre, megírja Pusztaiékról a riport-regényt.

Megegyeztünk. Három nap múlva kész volt a kézirat. (*Banditák nyomában* lett a címe, Münchenig visszhangzott – lehet, önt, mint történészt ez is érdekelhetné. De ez egy másik történet) Utána még hónapokig tartott a szervekkel történt egyeztetés. (Ennek folyamán minősültek le, például, a betyárok banditává). De én a kézirat leadása után vehettem pakkomat, s mehettem föl szerelmesemhez, a havas lejtőjű hegyhez, természet - (és nem csak) filozófiám terepére.

De miként kötődik ez Szolzsenyicinhez? Azon túl, hogy elmenetelem körülményei sejtetik a szovjet típusú propaganda szövevényeinek mikéntjét.

Úgy, hogy amíg oktató társaim elsősorban dzsekiket, síléceket, cigarettát, márkát, roollkragenpullikát bársonynadrágokat és ki tudja, miféle csillogó nyugati cuccokat kértek a hálás tanítványoktól, megérdemelt oktatói szolgálataikért, én könyveket. Amiket, sívakációra utazó turistáknál a vámvizsgálat során senki sem kutatott. Így került hozzám az *Akzente* költészeti folyóirat több évfolyamnyi száma, Paszternak, Marcuse, Szvjatlana Allilujevna (Sztálin lánya) és Szolzsenyicin regényei, *A pokol első köre* (Erste Kreis der Hölle), a *Rákintézet* (Krebstation). És irodalomhoz értő tanítványból szerelmesemmé vált, a svéd anyanyelvű finn, dr. Annlis Söderholm jóvoltából, Georg Lukács Szolzsenyicinről írott tanulmánya, amelyet önálló kötetben adott közre a Luchterhand nyugatnémet könyvkiadó. És, amelyben Georg Lukács, rendíthetetlen marxistaként *A pokol első körét* az egyetemes irodalom egyetlen szocialista realista (remek)műveként elemzi.

Habzsolva olvastam Szolzsenyicin regényeit. Többször a Pokol első körét. És áradozva meséltem

róluk a sepsiszentgyörgyi Sugás vendéglő törzsasztalánál íróársaimnak s a körünkhöz tartozó helyi orvosoknak, színészeknek. Otthoni dolgozószobám falára pedig kivettem, manifesztumként, bekeretezve Szolzsenyicin arcképét, amit A *pokol első köre* hátlapjáról vágtam le.

Az már tényleg legbensőbb életrajzomhoz tartozik, hogy ezen a fordításon csiszoltam, árnyalataimig, német nyelvtudásomat. Aminek később, németországi színházi karrieremet köszönhettem.

De ezen innen és túl is: Szolzsenyicinnek.

Ugorjunk egy évtizedet!

Áttelepültem Magyarországra, a kecskeméti Katona József Színház rendezője lettem. Ott került kezembe Tolnai Ottó, általam a *Rovarház* kisregény, és az *Ars politika* szerzőjeként, még Erdélyből ismert, vajdasági magyar író *Végeladás* című remeke.

Természetesnek vettem, hogy be kell mutatni.

De hogyan?

Tolnai Ottó az Aczél György-i három T-nek (Támogatjuk. Tűrjük. Tiltjuk.) nem meghatározható, gyanús kategóriájába tartozott. Akkor. Már. Azelőtt tiltott volt, mint Ladik Kati, Végel Pepi, Domonkos István, Koncz vagy Brasnyó. Meg egyáltalán mindenki, aki a jugoszláv magyar avantgardhoz tartozott. Majd enyhítették státusát, mert átvette helyét Gion Nándor az *Új Szimpozion*ban megjelent, *Patkányirtás idomított görényekkel* című budapesti riportsorozata. Az *Új Szimpozion* ezután magánküldeményként sem engedték be Magyarországra. (Állítólag az Illyés Gyulának küldött számokat, „címezett ismeretlen” postai pecséttel billogozva küldték vissza a feladónak.)

Én ellenben kezdetüktől fogva olvastam őket. Erdélyi közvetítéssel. Mert Trianon ide, vagy oda, a határszklák alatt átszivárgott a szellemáramlatok búvópataka. Bármennyire erősen összetartott a szovjet zóna, a románoknak eszükbe sem jutott, hogy szerb kiadványokat tiltsanak ki az országból. Így a *Magyar Ifjúság*, az *Új Szimpozion*, mint baráti szerb kiadványok érkeztek egyszerű postai úton Sepsiszentgyörgyre. A románok és szerbek egymást megértő ortodoxként nem is vizsgálták „nemzetiségi”, tehát magyar mételtynek minősülhetően a Jugoszláviából érkező lapokat, könyveket. Így ismertük meg, mi, a keleti végeken alkotók, a délvidéki magyar írókat. Ezt majd talán valamelyik szakavatott irodalomtörténész megírja, árnyalataiban fűrkészve és elemezve a délvidéki *avantgard* és az erdélyi *népi* irodalmi törekvések sajátlagosan egy töről fakadó nemzeti gyökereit. Azt a nemzetiségi, kulturális magyar „kis Antantot”, amely az irodalomban és a művészetekben a hatvanas, hetvenes években, az elszakított részek alkotói között kialakult.

De vissza a *Végeladáshoz* és Szolzsenyicinhez!

A színműben, amit én, rendezői magánhasználatra *nyitott drámának* nevezek, mert alkalmat ad a rendezőnek, hogy saját mondandóját is kifejezze a belőle alkotott színelőadásban, egy agg délvidéki ember, Csömöre bácsi, meséli el a sorsát. Megélte Trianont, Tito megtorlásait, megjárta a szovjet Gulag bugyrait, s halála közeledtét érezve, „kiárúsítja” emlékeit. A darab kísértetiesen hasonlít az Iván Gyenyiszovicshoz, jóllehet, egészen más eszközökkel, a realista-groteszkkal és a népi naivság operett paródiájával operál. Egy szürke, bácskai kisémbert sorsát, látszólag történelem nélküli szövegekkel, feszíti a világpolitika- és történelem tablójára. Ideologizáltan beidegződött kényszerek nélkül. De zsigerekig tárja föl – az általam *kollektív gengszterizmusnak* nevezett – kommunista világszemlélet és megvalósult (állam)-formáinak embertelenségét.

A magyar sorsot. Alulnézetből. Kisebbségi szemszögből.

Ugyanakkor konkrét megjelenítési lehetőséget is kínál a történelem nagy gazságait színpadi poétikává szublimált realizmussal ábrázolni. Jeleneteket lehetett komponálni a Sztálin és Trockij, Kardelj és Tito, Kádár és Nagy Imre mindközönséges gyilkosságairól, amelyeknek szenvedő alanya a szürke, a mindennapi ember. Úgy, hogy máig visszhangozzon. Konkrétan 1981-ig.

Ide egy megjegyzés szükségeltetik: a létező kommunizmus és szocializmus hatalmasai semmitől nem féltek jobban a művészetekben, mint az áthallásoktól. Az elvet egyetemességében megkérdőjelező, elítélő megoldásoktól. A művészi metaforától.

A kollektív gengszterizmus, a bűnszövetkezetek piramis-elven működtek. (Működnek ma is!) Minden bűnt, gazságot ráhegyeznek egy emberre, s ha a bűnök lelepleződnek, akkor semmi mást nem kell cselekedni, mint erre az egyre, személyes, gyarló tulajdonságaira hárítani a teljes, piramiszszerűen fölépített rendszer gáztetteit. Ezt tette Hruscsov, aki Sztálinra hárított, ezt tette Kádár János is, Rákosi-ra, Gerőre hárítva az eszme minden gazságát.

Elemzésemben erről szólt a Végeladás Kecskeméten, 1981-ben.

De hogyan vigyem keresztül a szöveg engedélyeztetését?

A román rendező kollégáimtól tanult trükkhöz folyamodtam.

A minisztériumnak felküldött szövegből kihúztam Sztálin, Trockij, Tito nevét és a félreérthetetlenül leleplező jeleneteket. Mellékeltem egy éppen naprakész, ideológiailag jól fésült szinopszist – Tarján Tamás, a darab dramaturgja írta – s az így kozmetikázott szöveget küldtük föl Soóki Andreának és Bögél Józsefnek, akik a minisztérium színházi főosztályát képviselték.

Láss csodát: a színmű előadásra engedélyeztetett!

Aztán, a próbafolyamat során, szépen visszahelyeztük a kioperált részeket, neveket szövegszerinti helyükre.

Az előadás megszületett.

A premierre érkezőket már az előadás előtt meglepte az a kis installáció, amit az előcsarnokban helyeztünk el. Egyszerű volt. Egy, a mennyezetről alálógó nylonzsinen hatalmas karfiol csüngött alá egy típus- konyhaasztalra, amelyen a sarkától láncra kötött, Magyarországon tiltott, *Új Symposion* folyóiratszám nyugodott. Az, amelyikben megjelent a *Végeladás*.

Hogy miért karfiol? Mert ennek a növénynek a termőfeje végig vonul, mint szimbólum-metafóra Tolnai Ottó életművén. Egy növényi képződmény, amely formájában leképezi az emberi agyat. Tekervények nélkül, megmerevedetten. Még arra is vigyáztunk, hogy – romlandóságát kihangsúlyozva – ne a friss zöltség, hanem a pusztulást, pusztíthatóságot, a lesikáltság képzetét keltse. A piacon megvett karfiolt napokig tároltuk a kelléktárban, hogy, ha nem is a rothadást, de a penészedés képzetét keltse. A kiállításnál nagyobb sikere volt az előadásnak. és nem csak a premiernek, hanem a későbbieknek is. Melyek folyamán a karfiol feketedett, már-már rálevedezett az alatta szétforgatott-olvasott folyóiratra.

Azon a napon is, amikor Szolzsenyicin belépett az előadásba.

Középkorú hölgy ült dermedten a fergeteges taps után az előtér egyik székében. Kijöttem a kulisszák mögül. Meglátott. Szétkémlt. Az előcsarnokban már nem tartózkodott senki. Felállt, hozzám sietett. Szenvedélyesen megölelt, félreérthetetlenül idegen hangsúllyal mondta: „keszenem”, majd oroszul: „szpászibá”. És zakóm zsebébe mélyesztett egy vékony csomagocskát. Aztán kisietett a színházból. Nem tulajdonítottam fontosságot a dolognak. A csomag sem érdekelt különösképpen, hasonló megnyilvánulásokhoz hozzászóltam. Szukaszimat. De lehet, hogy még erre sem gondoltam.

Az esti „büfőzés” után, hajnalban, színészházi szobámban hullott ki a zsebemből a csomag. Egy Népszabadságba csomagolt, stencilezett, cirill betűs füzet. Elolvastam a fedőlapot. Aleksandr Szolzsenyicin: *Oleny i salasovká*, Flegon Press, 1968, London.

„Színművet is írt Szolzsenyicin?”

Nem tudtam. Más sem. A füzetecskét behelyeztem a könyvespolcra. A Szolzsenyicin művek és Lukács esszéfüzete mellé. Titokban azért reméltem, hogy a nő majd jelentkezik. Ezért, megrögzött szokásaim ellenére, miszerint soha nem néztem meg, máig nem, egyetlen bemutatómat, sem a már elkészült előadásaimat, a Végeladás minden kecskeméti előadásán részt vettem. A nézőtéren. Fűrésztem a padsorokat, a taps után kiáramló közönséget. Semmi. Ajándékozom eltűnt. A füzet pedig odafelejtődött helyére, könyvtáramba.

Elfeledtem.

Majdnem évtized telt el.

Létküzdelemben.

Kirúgtak Kecskemétről (Jancsó, Hernádi, Gyurkó akciója), majd Veszprémbe hívtak. Azzal, hogy adnak egy szolgálati lakást. Mentem. Berendezkedtem. Könyveim és nem csupán anyagi értékű, székely festett bútorom biztonságba helyezése miatt. Szolzsenyicin drámája, regényei a dobozokból ismét könyvespolcra kerültek. Aztán abból a színházból is kirúgtak. Andonis Doriadis; Különös délután, Bulgakov: Iván, a rettegett, s magam Bethlen Gábor drámájának „Mozgó világ” hangulatú rendezéseim miatt.

Megélhetési úrbe kerültem.

„Mihez értek az irodalmon, színházon kívül?”

A sízéshez.

Síiskolai tapasztalataimban bizakodva, megalapítottam az első magyarországi magán Síoktató Gmk-át.

Szertelen vetettem bele magam ebbe a síiskolába. De nem sikerült meghazudtolni magam. Színházat, rejtett szellemi fórumot csináltam belőle. A sízés után, a téli, iszós estéket értelmes együttlétekké avanszáltam. Amelyeken szó esett a Felvidékről, amelynek hegyei között működtünk, Erdélyről, ahonnan nemrég érkeztem, a Délvidékről, amellyel kecskeméti éveim alatt az ottani írók és színházi emberek révén bensőséges közelségbe kerültem, irodalomról, művészetekről, színházról (amelyekben műveim okán az Anyaországban ismert voltam), eszményekről, a Hegyekkel való megméretkezés politikára, történelemre tágitott metaforájáról, Bethlen Gáborról és a Szlansky perről, Camus 56-os kiáltványáról, Reményik Sándorról, és Vass Albertről és ... Szolzsenyicinről. Szót, szavak követtek, az ódzkodás és félelem, mint fáradt konyhai lábosokról a zománc, lepattogzott. És a borovicskák szédületében kiderült, hogy milyen alattomos pusztítást végzett a gulyás szocializmus a magukat értelmiséginek nevezett emberekben. De az is, hogy a mismásolás helyett mennyire áhítják a szókimondást. Az eszmei táplálékot. A megerősödést európai magyarság tudatukban.

Ma már nem tudom, hogy hányszor és miként facsarítva meséltem el turistáimnak az Alacsony Tátra havas csúcsa alatt Nyersin mérnök, *A pokol első* köre főhősének történetét. Míg napközben tényleg megtanítottam őket a havas lejtő legyőzésének titkaira. És ezen keresztül arra is, hogy a magyar sors a „csúcsokra” való ismétlődő felkapaszkodás és letaszítódás. Ám értelme lehet annak a megélése is, hogy miként lehet a csúcsról letaszítotttság körülményeit kihasználni, legyőzni a kényszerű veszélyeket, a „hegyek és kegyek” zord képzetét, s megérkezni a megnyugvás völgyeibe. Nyomot hagyni, akár a sítalpak, csúcs és völgy között. Összekötni a csúcsot a céllal. Lélekpályákon. Egyénenként, készségek és képességek szerint. Fizikailag a sportban, ezen túl annak filozófiájában.

Úgy éreztem magam, (ma nevetségesnek tűnik), mint érezhették azok a börtöncellában sínylődő papok, filozófusok, írók, akik előadásokat tartottak, nyelveket tanítottak (egy barátom mesélte: ógörögöt is), verseket adtak át cellatársaiknak. A szellem hatalmával lebontott börtönrácsok képzetében. Akik azt hitték, hogy a sorstársak szövetségeseik is. Azt hittem én is.

Följelentettek.

Valaki? Valakik? Kik?

Nem tudom. Később megtudhattam volna, ha kikérem dossziéimat a titkosrendőrség archívumából. Nem tettem, nem is fogom megtenni, mert biztos vagyok benne, aki tette nem tudta, hogy mit cselekszik. Én pedig nem akarom megtudni, ma sem, hogy melyik angyalarcú „tanítványom” volt a besúgó.

Gyanúsított lettem. Üzérkedés megalapozott gyanújával vizsgáltak. Később kiderült, hogy nem síiskolám gazdasági ügyei érdekli őket. A házkutatás során kézirataimat, leveleimet, folyóiratokat, könyveket vittek magukkal. A síiskola pontosan vezetett főkönyvét szinte ott felejtették. És lehallgató poloskát helyeztek el otthonomban. Nem volt nehéz, hiszen közvetlenül szolgálati lakásom fölött lakott az egyik nyomozó, ugyancsak szolgálati lakásban. Húsz centire a mennyezet fölött. Mintegy emeletes ágy felső fekhelyén. Elvették piros útlevelemet, bevittek, beidéztek. Könyveimet

– az idegen, román, francia, német nyelvűeket is – sorban kivették a könyvtárból. És kérdezték. Lapozva őket:

- Ez?
- Román – mondtam.
- Ez?
- Német.
- Ez? – vette kezébe egyikük a cirill betűs Szolzsenyicin drámát,
- Nem látod, szovjet betűs – szólta rá a másik nyomozó.

Amaz megilletődve tette vissza a füzetet a polcra. Szinte alázatosan. Végül a könyvek közül csak egy Csoóri verseskötetet és Konrád György szamizdat regényét vitték el. Ezt a kettőt is visszaadták, amikor kétesztendei nyomozás után, egyszer csak, minden magyarázat, vagy értesítés nélkül, abbahagyták. Mondják, hogy Ruszt József zalaegerszegi igazgató-főrendező kérésére Avar István színész járt el ügyemben, aki parlamenti képviselő is volt abban az időben. Legfelsőbb szinten. Aczél elvtársnál. Mert időközben Ruszt szerzőtetett a Hevesi Sándor színházhoz Zalaegerszegre, mi több utódjául szeretett volna kineveztetni. Ami nem ment erkölcsi bizonyítvány nélkül. Azt pedig gyanúsítottak nem adtak. Így nem engem, hanem Halasi Imrét neveztek ki. Aki barátom lett, s én bizalmas társa, amolyan háttér eminenciása. Borozgató estén, anekdotázó kedvemben meséltem el neki, az *Oleny i sálásovka* történetét. S vettem föl, mintegy képtelen tréfának szánva, tegyük bele az elkövetkező évi műsortervünkbe, had művelődjenek a minisztériumiak Szolzsenyicin-ügyben. Lásuk, milyen ürügyet találnak elutasítására? (Ebben a játékban volt már némi „derűs” tapasztalatom, hiszen Kecskeméten is fölküldtettem engedélyezésre Nyikoláj Erdmann *Az öngyilkos* című darabját, amelyet egy NDK-ban megjelent *Szovjet drámák* antológiából fordítottam le. A minisztérium válasza a korra jellemzően áthárító volt: „Megkeresésünkre a szovjet jogvédő közölte, hogy ilyen szovjet szerző nem létezik.” Punktum!)

A színház felterjesztette a következő évad, 87/88 évad műsorjavaslatában az *Oleny i salasovkát*. Így, orosz címmel. Szöveggönyv nélkül, hiszen nem létezett magyar fordítás, orosz nyelvtudásunk korlátai miatt sem én, sem direktorom nem olvashattuk a darabot. Az eredetit pedig nem adtam ki a kezemből. A cím jelentését sem tudtuk, hiszen a szótár szerint az *oleny* szarvast jelent, a *sálásovka* pedig egyáltalán nem szerepelt a szótárban.

A minisztérium visszaigazoltan engedélyezett műsortervében nem szerepelt a cím. Indoklás és kommentár sem. Sem kukk, sem kukk! Vérszemet kaptunk. Bejavasoltuk 1987-ben újra. A 88/89-es évadra. Engedélyezték. Minden megjegyzés nélkül. A művészeti titkárság az engedélyezett műsortervet leadta a sajtónak. Rutinból.

- Benne vagyunk a szarban – mondta Halasi.

És hosszú hallgatás után:

- Olvastad? Tudod, miről szól?

Választ nem várva:

- Megrendezed?
- Meg!
- Kell egy fordítás!
- A te dolgod – mondtam.
- A jogok?
- Az is.

Héten belül jogvédette és lefordíttatta a darabot.

Kiderült, hogy az *oleny* a börtönszlangban kopasz embert, a *sálásovka* pedig szerelmes, vagy szerelemre ingerlő nőt jelent.

A fordító, Pálfalvy Lajos *A Kopasz és a lágerkurva* címmel adta le a darabot, megjegyezve, hogy az orosz nyelvterületen és Nyugaton a *Munka köztársasága* címen emlegetik a hírhedt *Arbeit macht frei* analógiájára.

Elvettem, mint alcímet is.

Mert a szovjet típusú táborok merőben különböztek a német koncentrációs lágerektől.

Amott nyíltan és fizikailag semmisítették meg ártatlan embereket. Faji alapon.

Emitt atavisztikus ösztönből, társadalmi genetikába akarták oltani (máig hathatós eltökéltséggel) a fizikai gyilkosság fölött a lélek-, eszme-, civilizatorikus- gyilkosságot is. Az emberiség egészének, fajra, nemre, nemzetiségre való tekintet nélküli megsemmisítését. A legrafináltabb módon. Az ideológiailag elkábított áldozatok egyetértésével.

Meséli egy barátom, akit a román szekuritátén tartottak fogva, terhelő vallomás kicsikarása végett, hogy kihallgatója levetkőzésre parancsolta, majd elővett egy tűt, s azt mondta, rámutatva herezacskóijára: te szúrd át! Légy férfi! És ő megtette. Mert elkötelezett kommunistának tartotta magát. Hithűnek. Meg akarta mutatni, hogy mindent megtesz az eszme érdekében. Ilyen egyszerű?

Igen.

Az ideológiáktól mindhalálig függők esetében

A *Kopasz és a lágerkurva* című darab cselekménye egy rabüzemben játszódik. Egy „különleges politikai fogolytáborban”, Ekibastuz városában.

A politikai elítéltek mellett, (akik mindannyian magas képzettségűek, és így alkalmasak a munka termelékenységének optimális szervezésére) sokan, mások is, dolgoztak az ilyen lágerekben.

„Köztörvényesek”, akik, „a környéken szabad mozgással rendelkeztek”, és ezért hozhatták-vihették, oda-vissza, a külső és belső rabvilág híreit.

„Egyszerű külsősök”, akik soha nem tudhatták, bent maradnak-e végleg, vagy a nyolcórás munkaidő leteltével hazamehetnek?

Parancs-engedelmességre fogott „börtönőrök és őrkatonák”.

És ádáz, belügyes csinovnyikok.

Megannyi kiszámíthatatlanság! Megannyi eszmei és emberi zavar. Amit egyedül a félelem tart össze.

A „különleges és kiemelt politikai lágerekben” van könyvtár, van termelési értekezlet, lehetséges a szabados beszéd, nincsenek cellák, csak körletek, van fürdő, meleg vizes, étkezde, egyénre szabott adagok szerint, „amit a brigádvezető kír számára”, szabad mozgás a körleten belül. Villanyoltásig. Hát nem hazafiúi tett, ilyen ideális börtön-körülmények között küzdeni az önköltség leszorításáért, a termelékenység növeléséért, a szocialista erkölcs betartásáért (szerelmes nő: kurva!) a szocialista etika, a tudományos szocializmus dialektikája szerint. Akár a civil életben. Akkor és ott.

„Úgy jár-kezel az ember a lágerek lakói közt, mint valami aknamezőn. Belső megérzéseire hallgatva fényképezi le magának mindeniket, hogy ne robbanjon fel rajtuk.” – ezt mondja Szolzsenyicin, vissztükörbe helyezve a kinti és a benti világot. (Az idézőjelbe tett szövegeket a *GULAG -szigetcsoport* című nagylélegzetű dokumentum-esszé, Rózsás János, magyar fogolytársáról szóló részeitől emeltem ki.)

Akár *A pokol első körében*, az ugyancsak „különleges és kiemelt politikai lágerekben”, ahol a parancs egy olyan telefon feltalálására szólt, Sztálin személyes megrendelésére, amelyet lehetetlen lehallgatni. Ahol „volt és leendő Sztálin-díjas tudósok” vitatkoznak, nyelvészek, akadémikusok kísérleteznek, elektronikusok munkálkodnak teljes erőbevetéssel, mint rabok... Miért? A lehetetlenért? Fizikai megmaradásukért? (Az idézőjelbe tett részek Szolzsenyicintől származnak.)

Lehet „magasztosabb életeszmény”, mint az orosz tudomány és technika dicsőségére dolgozni: Bárhol. Elkötelezetten. Emberi méltósággal a létküzdelem kényszerében. Mintegy a civil életben. Miért? A szovjet hazáért. Ami a birodalom. Amiért annyian haltak a Nagy Háborúban. Mert van a nép. A nagy orosz nép. Tolsztoj, Puskin, Dosztojevszkij, Lermontov népe. Aki kint is éppúgy éhez, mint bent. Könyvekre. Nyugodt lelkiismeretre. Ideológiai tisztaságra. Egyaránt. Megkérdőjelezhetetlen léptékek nélkül. Lágy, szláv kétellyel.

Szabad kezet kaptam az igazgatómtól, mind a politikai felelősségben, mind a költségvetésben.

– Kerül, amibe kerül!

Sok gyötrelembe és munkába került. Szellemileg és fizikailag.

Megéri?

Igen.

Ezt az ígent, Rózsás János, Nagykanizsán élő könyvelő pecsételte meg bennem. Aki az újságban olvasott a Szolzsényicin bemutatóról. És, aki kilenc éves szovjet-orosz raboskodásának néhány hónapját az íróval ugyanabban a lágerben töltötte. És a hír hallatán rögtön fölkeresett.

Első találkozásunk után hivatalosan is munkatársamnak fogadtam. Jóllehet nem engedtem be a próbákra. Mert nem akartam politikai kiáltványt rendezni, sem megrendült emléklenyomatot. Hanem előadást. Ami mélyebben hat, mint a kinyilatkoztatások, a plakátív korhúség. Mi több, *Keserű ifjúság*, Szovjetunióban töltött raboskodását leíró, Münchenben megjelent (természetesen szamizdat) könyvét sem olvastam el. Csak később. Miután elkészült az előadás. De megkértem, hogy, ha emlékszik még rá (már, hogyan emlékezett volna!), beszéljen a láger helyéről, az épületekről, ruházatukról, mindennapjaikról. Minderre az előadás díszletéhez, jelmezeihez, s a tervezők kiválasztásához volt szükségem. Mert ezekhez korhűen akartam alkalmazkodni. Már csak azért is, mert akkor már tudtam, hogy sokszor a „festménynél” árulkodóbban hat a keret. Másnap kaptam tőle egy alaprajzot. Másolatát mellékelem. (Az Ekibastuzi vasöntöde, 1953.)

Az alaprajz döntően befolyásolta az előadást. Rádöbentett, hogy ezt a művet nem szabad színpadon előadni. Ott sem monumentalitása, sem intim közelsége a nézőhöz, sem egyetemes sivársága nem érvényesülhet. Művivé, spekulatívává válik. Tér kell hozzá. És csupa fém, murva és deszka, nem kulisszák. Üzem ridegség. Csikorgó kőzuzalék. Tajga-fagy. Ilyen térben, a Városi Művelődési Központ multifunkcionális, 70x70 méteres termében tartott a színház már előadásokat. Amelyeken a nézők bent ültek magában az előadásban. (Mind olyanokat, amelyeknek egyértelmű politikai áthallása volt. Ruszt József a *Húsvétot* és a *Jeruzsálem pusztulását* rendezte meg itt, jómagam Kiss Irén *Meyerlingi fondorlatok*, Pozsgai Zolt *Horatio* című darabjait. Ősbemutatóként.)

Szóba került még egy elhagyott üzemcsarnok, ahol előbb Halasi Imre rendezett egy Mándy Iván ősbemutatót, annak ellenben nem volt semmilyen színházi felszereltsége. (Reflektorok, hangosító berendezés, öltözők, fűtés, stb.). Választásom mellett szólt az is, hogy Bischof Sándor díszlettervező és Füzy Sári jelmeztervező közös munkája volt az előbb említett két előadásom. Bensőségesen ismerték, mind a teret, mind a belőle elővarázsolható hangulatot, mind rigolyáimat. Halasi is örvendett ennek a megoldásnak, hiszen a VMK- terem stúdiószínpadnak minősült, amelyben a hatóságok nem engedélyezték előadásonként csak 99 néző részvételét, megfelelően ezzel a redukált nézőszámmal az Aczél Görgy-i TTT- ből, a középsőnek, a sugallt *Túrjuk*-nek. Ez, az óvatosságra intő „T-pecsét” az előadás utóéletében is működött. A publicitásra nézve.

Rózsás János rajza alapján Bischof szerves teret képzett.

Bokáig érő murva a padlón, nyers deszkából tákolt benyílók – iroda, raktárak, furcsa fémekből felépített „üzemrész”, egészségügyi barakk – , amelyek közé beékelte, az ugyanilyen anyagokból készült nézőteret. Egy hadi álcahálóhoz hasonló, lyukas pókháló képezte a felső burkolatot, amelyen keresztül föl lehetett látni a terem fűtő-és szellőztető rendszerének csillogó csöveire. Ezek mögé rejtettük a reflektorokat, amelyekkel félelmetes fényeffektusokat sikerült elérnem. Egy lyukasított fémből készített lépcső a háttérben, amelyről fémes dübörgéssel csak lefele jön mindenki, de senki soha oda vissza nem megy. Az egész teret, a nézőteret is, szögesdróttal kerítette körbe, úgy hogy a nézőket egymástól is elválasztotta. Volt kiket behelyezett a térbe, voltak, akik látszólag kívül estek, de őket is szögesdróttal kerítette el a terem – nézőtér – semleges falaitól. Mindezek fölé, egy neonsövekből készült hatalmas vörös csillagot helyezett, amely az előadás folyamán végig ott virított „mindenek” felett. Fényereje, attól függően, hogy sötét, vagy fény volt a játszó területeken, mintegy meghibásodott szív dobogása, zaklatott, halványuló-erősödő ritmust adott az egész előa-

dásnak. Mementőként: nem ott vagyunk, hanem itt. Nem akkor. Nem élvezkedő, látvány-szemlélőként kívül, valahol időben és térben messze, hanem benne. Még mindig. Sorsszerűen.

1989-et írtunk.

A díszlet, Füzy Sári, a szürke és barna árnyalataiban rongyszerűen túródó, egy-egy sállal, zsebken-dővel, sapkával, kendővel, kapcadarabbal, aranyszín kitüntetésekkkel színesített jelmezeivel együtt már önmagában is szuverén képzőművészeti alkotás volt.

Akik nem csak nézték, hanem látták is, magukkal vihették. Lelki retinájukon.

Ebbe a térbe zártan élték meg a színészek és 99 magyar néző estéenként, másfél órába sűrítve, amit szerte Kelet Európában félévszázad alatt több millióan: a lágerlétet.

„*A munka köztársaságának*” még mindig jelen lévő, magyar mibenválóságát.

Azt, hogy *magyar* nem a világban máig ránk ragasztott, kényszerű nemzeti kevélység okán hangsúlyozom! Nem arra a büszkeséget is jogosan kiváltható tényre utalok – amit az Iván Gyenyiszovics megjelenésekor, mint fiatal erdélyi író éreztem –, hogy mi, magyarok mutattuk be először a Szolzsenyicin Oleny i sálásokká (*A kopasz és a lágerkurva*) című darabját, hanem arra a vakmerő vakságra, amellyel a lány diktatúra, a *legvidámabb barakk*, alattomos levegője nemzetünket megfertőzte. Arra, hogy elhitette, létezik emberarcú szocializmus.

Mint hitték, hihették a” kiemelt politikai láger” lakói, akik, viszonyítva, a szibériai Tajga fakitermelő táborokban, ólombányákban, építkezéseken dolgozó rabtársaikkal szemben, Puskind és Lermon-tovot olvashatnak, elvi vitákat folytathatnak, számovárban készíthetik el teájukat, nagyobb adag élelmet kaphatnak, mint akár a kinti világban élők, mi több – szelektáltan – még *megettűrt* szerzőket is olvashatnak, mi több, hideg-meleg vizes fürdőben tisztálkodhatnak, és, horribile dictu!, szerelme-sek is lehetnek láger-titokban, családi állapotaikon túl.

És mindezen közben észre sem veszik, hogy eladták lelküket, még csak nem is a Sátánnak, hanem annak az egy csajka káposztalevesnek, amelyet a „szocialista tábor (*láger*) vidám barakkjának kápója, a brigádvezető, Kádár János, kiír nekik. Az ideológiai norma teljesítésének mértéke és politikai súlya szerint.

Mi ez, ha nem az általános, szocialista tábor *legvidámabb barakkjának* leképzése?

Az abszurd történelem.

Az abszurd létjelenséget csak poézisbe oltottan lehet megfogalmazni. A művészetekben. Amúgy hablaty. (Amit posztmodernnek neveznek.) De erre is érvényes, máig, Arany János szentenciája: „hazudj költő, csak rajt’ ne fogjanak” (Vojtina ars poetikája).

De mi a poézis? Jelen, személyes (színházi) esetemben ?

A színészi habitus lírája: a realizmus. Ma dehonesztáló szó! De a színházművészetben ez, a Sztányiszlávskij által rendszerbe fogott kifejezési módszer, metodika, minden színházi megjelenítés ősalapja.

A poézist sokan és sokszor – többnyire sematikus rendszerekbe gabalyodó esztéták, kritikusok – a lírával tévesztik össze. A versköltéssel. Ami elvont. A színházi poézis azonban konkrét, kényszerű és tényszerű vallomás. „A színész teste, és testének adottságain keresztül”. (Valere Novarina.: Levél Luis de Funesnek).

Valódi emberek, valódi embereknek –itt és most, térben és időben behatároltan – vallanak más alkotók, a szerző és rendező világról alkotott szemléletéről. Életfilozófiájáról. Arról, ami lelki bűvő patakokon keresztül szűrődve, önmagukat is hozzáadva, eszmeiséggé válik. Szublimáltságból, a próbák folyamán, társadalmi valóságá, *konkrétummá*. Amiként megtestesül a sejtelmes ige a krisztusi tanban. Az „Ecce homo” - ban. A titokzatos (cél) kereszt metaforájában.

Harag György mesteremtől átörökölt elv szerint kezdtem el a próbákat.

Egy előadás alkotó közössége számára nem az a fontos, hogy mit akart az író művével elérni (mi az ő „társadalmi” mondanivalója), hanem az, hogy a felkészülési (próba) időszakban egyféle-képpen képes-e az alkotó közösség a jelen világról gondolkodni. Nem feltétlenül árnyalatonként,

hanem egy minimális közösségi konszenzus szintjén. Egyszerűen: mit akarunk **mi** mondani ezzel az előadással. És ebben a **mi**-ben benne kell lennie a színészeknek, tervezőkön túl a hangosítóknak, világosítóknak, kellékeseknek, asszisztensnek, sűgőnek, ügyelőnek, és természetesen annak, aki ezt autokratikusan összefogja, kinek-kinek szerepe szerint árnyalja: a rendezőnek.

Egy minden szempontból heterogén társulattal nehéz munka ezt megvalósítani.

Meglepetésemre mégis igen könnyen sikerült. Hiszen a legkisebbtől a legjelentősebbig minden közreműködőnek személyes élménye kötődött a szovjet mintájú lágerléthez. Ez a felszabadított közléskényszer meghatóan bontakozott ki a Rózsás Jánossal közösen tartott olvasópróbán, amelyen a Szolzsenyicinnel együtt raboskodó időszakáról, az Ekibastuz-i hónapok emlékeiről beszélt. Nem csak saját sorsáról, nem csak Szolzsenyicinről, hanem a különböző alapfoglalkozású, különböző nemzetiségű, különböző funkciót betöltő táborlakókról. Azok emberi tulajdonságairól. A rabság sanyarúságában is megélhető szabadságról. Az emberségről. A szolidaritásról. A lelki méltóságról. Mindarról, aminek megvalósításán keresztül mi is elkerülni szándékoztunk a politikai sablont, a bikacsökös, véres, kínozókamra giccset. Csak ezen keresztül szólhatunk az író hőseivel hitelesen a kommunista lágerlétről. Sorsnyomorító kegyetlenségéről.

A darab magyar szövege több mint háromszáz oldalnyi lett. Ez felolvasva is több mint tíz óra. (Ha egy oldalt két perccel kalkulálunk). A nagy orosz írók, kontinensnyi méretekben alkottak. A Birodalom mértéke szerint. Szolzsenyicin regényei sem kisebb lélegzetűek és méretűek, mint Tolsztojei. Hogy a Gulag- arhipelágról ne is beszéljünk.

Egy koncepciózus színpadi alkotás ellenben, amely mondani is akar valamit, de úgy, hogy tekintettel van a néző befogadó képességére, nem tarthat két óránál tovább. Ezért előadásunk a szöveg több mint két harmadát levetette magáról. Ám a lényegi maradékot kiegészítette a színpadi nyelv.

Ez, a „húzásnak” nevezett tömörítés a színházi alkotásban bevett gyakorlat. Nem kivétel alóla sem élő, sem halott szerző. Sem klasszikus, sem dalos dilettáns.

Hogy miért említem meg mégis?

Mert a próbák közben tudomásunkra jutott – Rózsás János közlése szerint, aki folyamatosan kapcsolatban állt az íróval –, hogy Moszkvában is készül egy bemutató az Oleny i sálásokból. Ljubimov rendezné, régi színházában a Taganykában, s Szolzsenyicintől kérte, hogy az író maga húzza meg a darabot. Amit Szolzsenyicin úgy értelmezett, hogy valakik szövegencenzúrázni akarják a darabját, ami felzaklatta, s kérdezte, hogy nálunk mi a helyzet? És, hogy melyik lesz az elsőbb világ-bemutató. A mienk, vagy Ljubimové? Mert az elsőre elutazik. Szívesebben a mienkre, mert úgy érzi, hogy saját hazájában még szinte föl sem oldották tiltottságát és máris áskálódnak ellene.

Ekkor mi már a végső fázisban voltunk. Csak simítgatások voltak hátra. A bemutató dátuma is ki volt tűzve. 1989. november 19. És szertementek a sajtót tájékoztató anyagok. Ezekre csak a Magyar Televízió *Stúdió 89* főszerkesztője, Érdi Sándor reagált. Egy stábbal megérkezett Zalaegerszegre Rózsás Jánossal készített egy interjút. És felvette, sajnos csak két kamerával, vágóképnek szárván, az egész főpróbát.

Rózsás János erről is tudósította Szolzsenyicint.

Majd lelkesülten jött az örömhírrrel: az író eljön a bemutatónkra.

Aztán, néhány nap múlva, letörten: mégsem.

Mert röviddel elhatározása után Szolzsenyicinnek tudomására jutott, hogy egy Végh Antal nevezetű magyar író, minden jogvédelem ellenére, és az ő tudta nélkül, lefordíttatta magyarra a Gulag arhipelagot, s a nyugati lapok arról tudósítanak, hogy a könyv –illegálisan – már nyomdában is van. Ügyvédje megtette a szükséges lépéseket. A zalaegerszegi bemutatóval nincsenek szerzői joggal kapcsolatos gondok, de ő nem akar belekeveredni semmilyen kommunista trükközésbe.

„Pedig szívesen találkoztam volna veled is, János”

És tényleg nem volt ott a Zalaegerszegen a bemutatón.

Én sem.

Nem Szolzsenyicin távolmaradásának okán.
Hanem, mert november 17-én meghalt a nyugat-németországi Iserlohnban nyolcvan éves édes-
anyám.

A darab másfél évig volt a zalaegerszegi Hevesi Sándor műsorán.

Megjelent róla sok kis tudósítás, jegyzet.

Valódi, elemző kritika egy sem. Sehol.

Ljubimov sem rendezte meg a szöveget.

Tudtommal azóta sem, sehol, senki más. (Németországban, Magyarországon biztosan nem.)

Fesztiválokra hívták, de nem tudott menni. „Anyagiak” okán.

A Magyar Televízió felvétele (amelyet Érdi Sándor a riportjához fölvelt) soha nem került adásba.
(Nekem van róla egy VHS szalagra rögzített másolatom. Emlék.)

Amúgy csönd és hallgatás.

Valószínű, ezért kerülte el az önök kiállítása kurátorának is a figyelmét. Mint sokan másokét. Akaratlan? Akarva? Vagy csak a „*vakmerő gyávaság*” okán. (Sütő András)

Nekem sem jutott, csupán személyes elégtétel a világbemutató kapcsán: ennek az előadásnak a megtekintése után hívott meg dr. Rolf Parschwitz, a Badische Landesbühne igazgatója színházába főrendezőnek. Amely meghívást elfogadtam és távoztam Magyarországról. Észrevétlen.

De veszprémi lakásom polcára, ugyanoda, ahonnan pár évnek előtte levette a házkutató nyomozó, visszahelyeztem, a Szolzsenyicin -regények mellé a „*szovjet betűs*” *Oleny i sálásovkát*. Most is ott nyugszik az *Erste Kreis der Hölle*, a *Krebsstation*, Rózsás János *Keserű ifjúság* és Georg Lukács *Solschenizyn* esszéje mellett... Békében.

Kézcsókkal: Tömöry Péter

Veszprém, 2013. október 5.

P.s.

Tisztelt Schmidt Mária. Ez a szöveg, műfaját tekintve, természetesen misszilis levél. De éppúgy irodalom is. Ami miatt szándékomban áll valamikor közölni. Amennyiben általam nagyra értékelt főigazgatói tevékenysége érdekében opciója lenne valamely lapra vagy folyóiratra, készségesen elfogadom ajánlatát. Ha nem, kérem, értesítsen.